

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

І. С. Стороженко (Дніпропетровськ)

Битва на Жовтих Водах

У верхів'ї річки Жовтої, на лівому її розгалуженні, окресленому сучасними селами Пахарівка, Дмитрівка, Жовтоолександрівка та біля урочища Княжі Байраки, уздовж балки якого розташовані сучасні села Ровеньки, Григорівка, Холодівка та Грамівка П'ятихатського району Дніпропетровської області 29 квітня — 16 травня 1648 р. відбулася перша переможна битва Визвольної війни українського народу середини XVII ст. В історії вона увійшла як Жовтоводська битва, або битва на Жовтих Водах.

Напередодні цієї битви, щоб перешкодити виходу Б. Хмельницького із Запоріжжя, який підняв там повстання, та не допустити його поширення на всю територію України, великий коронний гетьман М. Потоцький протягом лютого — березня 1648 р. у районі Черкас, а воєвода руський, князь Я. Вишневецький біля Лубен зосередили близько 30 тис. війська.

За цей же час Б. Хмельницький зібрав у Коші Микитинської Січі (сучасне м. Нікополь) більше 8 тис. української (козацької) піхоти. Очікувалося, що згідно з укладеною в лютому — березні 1648 р. угодою з Кримом на допомогу українським повстанцям прибуде кримський хан Іслам-Гірей III з великим військом¹.

Враховуючи строки підготовки походу кримського хана в Україну, про який він оголосив у Бахчисарая 11 травня 1648 р., а також переправу 23 травня орд через Дніпро неподалік Тавані (яку забезпечували запорожці)², можна припустити, що планувалось у двадцятих числах травня з'єднання Війська Запорізького (очевидно, на Чорному шляху) з кримсько-татарським військом і рушити з боями до Білої Церкви й прибути до неї у першій половині червня. Але цей план спільного походу Б. Хмельницького та Іслам-Гірея III в Україну був порушений наміром М.^р Потоцького розгромити Б. Хмельницького на Запоріжжі у кінці квітня — на початку травня. Не виключено, що М. Потоцькому було відомо про укладену україно-кримсько-татарську угоду і він поспішав розправитися з Б. Хмельницьким.

У першій половині квітня 1648 р. почалася підготовка флоту та частини польського війська до походу від Черкас до Микитинської Січі. Було вирішено спочатку направити на Запоріжжя тільки частину своїх сил, а пізніше, у разі потреби, вирушити з головними силами³.

За думкою В. Маєвського, така розстановка польських сил була викликана складною обстановкою на Наддніпрянщині. Побоюючись вибуху повстання, М. Потоцький не міг вирушити на Запоріжжя для розгрому Б. Хмельницького з усіма зібраними військами⁴. В цій ситуації, утримуючи під контролем разом з Я. Вишневецьким Наддніпрянщину, М. Потоцький вирішив частиною своїх військ завдати смертельного удару Б. Хмельницькому.

Очевидно, останньому стало відомо про підготовку проти нього каральної акції, і він терміново, у середині квітня, від'їжджає до Бахчисарая з метою узгодження з кримським ханом подальших спільних дій⁵. Після обговорення ситуації, що склалася, й оцінки супротивника Б. Хмельницький та Іслам-Гірей III, очевидно, дійшли згоди, що, оскільки М. Потоцький планує направити на Запоріжжя тільки частину своїх сил, то адекватно на Січ для її захисту доцільно обмежитися виділенням авангарду кримсько-татарських військ. Похід же головних сил ханських військ в Україну вирішено підготувати за 2 — 3 тижні.

Очолити виділене Б. Хмельницькому татарське військо було доручено видатному татарському полководцю, перекопському бею — Тугай-бею, який за тиждень підготував його до походу⁶ і вирушив разом з Б. Хмельницьким на Запоріжжя⁷.

Наукова розвідка свідчить, що чисельність татарського війська становила не менше 20 тис. воїнів. Воно складалося насамперед з війська, підпорядкованого безпосередньо Тугай-бею, а це, за повідомленням Е. Челебі, підрозділ особистої гвардії (3 тис. чол.) та загін «вершників, як соколів» (12 тис. чол.), що стояв на захисті Перекопа⁸. Про такий склад війська, з яким Тугай-бей періодично перебував на кочів'ях улітку 1648 р. на Синіх Водах та весною 1649 р. на Лівобережжі, повідомляють й інші джерела⁹. Крім названих вище підрозділів, до складу війська Тугай-бея увійшов загін кримських татар, виділений ханом особисто Б. Хмельницькому, який, за повідомленням С. Величка, складався з 4-х тис. осіб¹⁰. Оскільки за організаційно-функціональною структурою кримсько-татарських збройних сил тактичні формування коливалися в межах 6 — 6,5 тис. воїнів¹¹, то виділений ханом загін мав чисельність не менше 6 тис. чол. На нашу думку, кримський хан виділив цей загін на знак поваги до Б. Хмельницького, як підрозділ його особистої гвардії і гетьманського резерву для виконання комендантських функцій та важливих бойових завдань. Зі свого боку, Б. Хмельницький на знак поваги до хана Іслам-Гірея III передав під його опіку свого сина Тимофія¹².

Аналіз бойових дій і повідомлення С. Величка про статус виділеного Б. Хмельницькому кримсько-татарського війська свідчать, що воно було підпорядковане безпосередньо йому, тобто, було складовою частиною української армії¹³. Наявність у складі українського війська татарської кінноти позбавляло польську армію оперативно-стратегічної переваги, яку вона мала до цього над українською в ударній силі своєї кавалерії.

Оскільки М. Потоцький не мав необхідної розвідувальної інформації із Запоріжжя, то до початку травня 1648 р. йому не було відомо про зміни у співвідношенні сил і він продовжував діяти згідно з розробленим планом операції, не підозрюючи про приреченість своїх стратегічних намірів.

Перший етап. Вихід військ у район битви

а) Просування польського війська

Операція по розгрому Б. Хмельницького на Запоріжжі, за думкою В. Маєвського, була спланована радником М. Потоцького — С. Чарнецьким. Згідно з цим планом 21 квітня 1648 р. на Запоріжжя з Черкас вирушила частина (авангард) польського війська, яке очолив син М. Потоцького — Стефан. Враховуючи його молодість (24 роки) та недостатній військовий досвід, разом з ним у похід у ролі радників вирушили С. Чарнецький і комісар реєстрового козацького війська Я. Шемберг. На останнього покладалося також, згідно з його посадою, безпосереднє керівництво козацькими полками.

Вислане військо було поділено для просування на дві частини: чотири реєстрові козацькі полки (4 тис.)¹⁴ та 1200 найманців¹⁵ вирушили на човнах по Дніпру, а один реєстровий козацький полк (Переяславський, командир — Душинський), підрозділи кварцяних і надвірно-магнатських формувань загальною чисельністю близько 4 тис. чол.¹⁶ — по суходолу. Такий поділ війська, особливо відокремлення реєстрових козаків, був фатальною оперативною помилкою М. Потоцького, якою вміло скористався Б. Хмельницький. Він вирішив розгромити коронне військо по частинах.

С. Величко, розуміючи, що поділ війська — одна з причин поразки поляків, повідомляє про реєстрових козаків: «Звелено їм було пливати Дніпром, щоденно погоджуючись із військом, яке послано на Кодак суходолом»¹⁷. А про останнє він пише: «Щоб завжди мати узгоду з водним військом, їм казано йти до Кодака, тримаючись Дніпрового берега...»¹⁸. Далі С. Величко зазначає, що цей наказ не був виконаний. Але проведена реконструкція мар-

шпругів, розрахунки швидкісних і часових характеристик руху польських військ по суходолу і по Дніпру засвідчили, що до рубежу верхів'я Жовтих Вод (кіннота) та Кодака (флот) їх просування було чітко узгодженим. Очевидно, всупереч повідомленню С. Величка, служба регулювання просування війська працювала досить сумлінно. Що ж стосується вимоги до кінноти «...йти до Кодака, тримаючись Дніпрового берега», то таке завдання їй не могло бути поставлено, бо влітку рухатися на Запоріжжя по суходолу можливо було тільки по традиційних шляхах-напрямах — Поштовому, Чорному (від Крилова) та Микитинському (від Переволочної — Мишуриноного Рогу). Отже, остання спільна стоянка кінноти та флоту відбулася поблизу Крилова, в урочищі Цибульник. Далі їх маршрути розгалужувалися на відстань до 80 км.

Розрахунки й аналіз подальших подій показали, що польське військо вирушило з цього району не пізніше 26 квітня 1648 р.: кіннота — на південь до Микитинського Рогу по суходолу, а флот — униз по Дніпру. Останній, рухаючись із середньою швидкістю 70 км на добу¹⁹, того ж дня зупинився на ночівлю у Кам'яному Затоні, що біля Мишуриноного Рогу. Наступного дня флотилія прибула до Кодака, де протягом 28 квітня її командування погоджувало свій подальший рух із С. Потоцьким та вирішувало з комендантом фортеці питання надання з його боку допомоги реєстровому війську. В цей же час С. Потоцький, рухаючись за маршрутом Крилов-Онуфріївка, 28 квітня зупинився (за розрахунками) у верхів'ї р. Омельник (у районі сучасного села Попельнасте Олександрівського району Кіровоградської області).

Оскільки розвідувальне забезпечення польського війська було покладено на переяславського полковника реєстрових козаків — Душинського²⁰, то, очевидно, він здійснював і регулювання та узгодження руху флоту по Дніпру з кіннотою по суходолу.

Після обміну взаємною інформацією про своє місцеперебування було вирішено зранку 29 квітня розпочати дальше просування флоту, долаючи Дніпрові пороги, а кінноти — по Микитинському шляху, щоб 2 травня 1648 р. одночасно прибути на Січ (до Микитинського Рогу) і спільними діями кінноти, піхоти, артилерії та флоту знищити центр повстання у плавнях з його опорними пунктами на островах, зокрема, на острові Бучки. Це був останній день (28 квітня) обміну зв'язківцями між флотом і кіннотою.

Є повідомлення польського джерела, що С. Потоцький вирушив з Крилова 25 квітня²¹. Це не протирічить нашим розрахункам руху польського війська. Єдина відмінність полягає у тому, що козацька флотилія прибула до Кодака на день раніше, тобто 26 квітня, і простояла біля фортеці два дні: 27 і 28 квітня, очікуючи виходу військ, що рухались по суходолу, на рубіж водорозділу річок Омельник, Жовті Води та Саксагань.

На основі вищенаведеного повідомлення С. Величка про те, що флот і кіннота були відправлені до Кодака (без врахування того, що він мав на увазі рух кінноти берегом Дніпра) у деяких наукових працях та фундаментальних виданнях з історії України має місце хибне твердження, що військо, яке рухалося суходолом (кіннота), повинно було з'єднатися з тим, що рухалося водою (реєстрові козаки) біля Кодака і спільними силами захопити Запорізьку Січ²².

Є навіть дивне твердження, що кіннота з флотом повинні були з'єднатися біля Кам'яного Затону (70 км вище Кодака), штурмом здобути фортецю Кодак, а потім уже розправитись із запорізькими козаками²³. Авторів цього твердження, очевидно, було невідомо, що у Кодаку перебував польський гарнізон.

Ідучи сліпо за повідомленням С. Величка, що кіннота і флот повинні прибути до Кодака, автори твердження повертають зі степу С. Потоцького до цієї фортеці, не задумуючись над тим, як останній звідти буде рухатися далі на Січ. Адже для руху війська берегом, униз, до Січі треба було переправлятися через численні притоки та розливи Дніпра, на що навіть татари не наважувалися, хоч і не були обтяжені обозом. Отже, твердження, що С. Потоцький рухався до Кодака для з'єднання тут з флотом, щоб разом іти

на Січ, позбавлено логічності і не могло плануватися польським командуванням.

На підставі вищенаведеного, у цих же працях та виданнях створена хибна версія, ніби Б. Хмельницький вийшов завчасно в район Жовтих Вод, щоб перешкодити з'єднанню польської кінноти з флотом біля Кодака. Оскільки таке з'єднання, як ми показали вище, не планувалося, то і вихід сюди Б. Хмельницького переслідував іншу мету. Він вийшов у цей район, щоб скористатися найбільшою віддаленістю війська, що рухалося суходолом, від флоту реєстрових козаків та головних сил польської армії, які перебували біля Черкас. Вибір району, де відбулася Жовтоводська битва, не був завчасним; його визначили динаміка просування військ і задум Б. Хмельницького розгромити ворога по частинах.

Але згадка С. Величком у своєму повідомленні про Кодак не є випадковою. У плані просування коронних військ на Запоріжжя ця фортеця відіграла важливу роль, як польська військова база у цьому районі, а також як пункт регулювання одночасного виходу флоту і кінноти до Микитино Рогу. Якраз у районі водорозділу річок Жовті Води, Омельник, Саксагань, у їх верхів'ї — Кодак залишалось три переходи по Дніпру і суходолу до Січі. С. Потоцькому та І. Барабашу (очолював флот) було наказано здійснити останнє узгодження руху по Дніпру і суходолу на рубежі: фортеця Кодак — район верхів'я річок Жовті Води, Омельник та Саксагань.

Розглянемо і спростуємо ще одну, на нашу думку, помилку, яка закріпилась у наукових працях і фундаментальних виданнях з історії України. Ця помилка стосується питання просування козацької флотилії по Дніпру, місця повстання реєстровців та переходу їх на бік Б. Хмельницького.

Спираючись на літопис Самовидця, де говориться, що реєстрові козаки, «не доходячи порогов, старшину зостаючую при них і піхоту немецкую, в чолнах будучую, викололи и повикидали в Дніпр»²⁴, а також на повідомлення С. Величка, що Хмельницький зустрів реєстрових козаків вище Кодака і схилив їх перейти на бік повстання²⁵, в усіх наукових працях і фундаментальних виданнях закріпилося твердження, що козаки повстали на початку свого шляху — 4 травня 1648 р. біля Кам'яного Затону (сучасне с. Дніпровокам'янка), що неподалік Мишурино Рогу, піддавшись агітації послів Б. Хмельницького.

Аналіз джерел і розрахунки руху флотилії по Дніпру показали, що вони повстали дійсно цього числа, але біля Кам'яного Затону (нині м. Кам'янка Дніпровська), що навпроти Микитино Рогу (тепер м. Нікополь). Про цей Кам'яний Затон згадує посол австрійського імператора Еріх Лясота, який відвідав Запорізьку Січ у 1594 р.²⁶

Як уже зазначалося вище, флотилія з реєстровими козаками вирушила від р. Цибульник не пізніше ранку 26 квітня 1648 р. і в кінці цього ж дня прибула до Кам'яного Затону, що біля Мишурино Рогу. Отже, щоб повстати тут, як повідомляють Самовидець та С. Величко, флотилії слід було простояти в цьому районі до 4 травня, тобто 8 днів. Відомо також, що реєстрові козаки приєдналися до Б. Хмельницького на Жовтих Водах 13 травня 1648 р.²⁷ Оскільки між Кам'яним Затонем і районом битви на Жовтих Водах відстань у межах 60 км, то навіть якщо рухатися пішки, не поспішаючи, на цей марш буде витрачено не більше двох діб. Тож виходить, що після повстання козаки простояли у Кам'яному Затоні ще 7 днів, не подаючи допомоги Б. Хмельницькому, який бився з С. Потоцьким зовсім поряд.

Можна припустити, що флотилія вирушила від Цибульника не 26 квітня, а на кілька днів пізніше, тобто марнувала час, що маловірогідно, бо реєстровими полками командували польські або полонізовані, вірні Речі Посполитій, полковники. Але після переходу на бік повстання марнувати 7 днів у Кам'яному Затоні, не надаючи допомоги Б. Хмельницькому, і, розуміючи, що його поразка — це їхня смерть — подія, яка не мала права на існування. Якщо припустити, що їм не було відомо, де перебував Б. Хмельницький, то й це маловірогідно, бо всі шляхи на Запоріжжя, в т. ч. і Дніпро,

контролювалися українсько-татарськими сторожовими та розвідувальними роз'їздами. Маловірогідно, щоб рух такої великої військової сили, як флот з реєстровими козацькими полками не контролювався Б. Хмельницьким. Отже, інформація про повстання козацької флотилії на початку її шляху біля Кам'яного Затону, що вище Дніпрових порогів, 4 травня 1648 р. є помилковою.

Але повідомлення українських літописців стають відразу імовірними, якщо дата повстання реєстрових козаків була іншою. У зв'язку з цим розглянемо можливу версію. Розрахунки показали, що флотилія, подолавши пороги протягом 29 і 30 квітня, 2 травня 1648 р. прибула до Микитинового Рогу (Січ) і, дізнавшись, що С. Потоцький стримує облогу Б. Хмельницького у верхів'ї Жовтих Вод, 3 травня вирушила назад, уверх по Дніпру. Подолавши пороги, козаки 8 травня прибули до фортеці Кодак, де була отримана остаточна інформація про місце битви. Оскільки верхів'я р. Омельник поряд з верхів'ям р. Жовті Води, то, щоб вийти на човнах до району битви треба було піднятися по Дніпру до Кам'яного Затону (розташованого у гирлі р. Омельник), щоб увійти біля нього у цю річку. За розрахунками, у кінці дня 10 травня флот реєстрових козаків прибув до Кам'яного Затону, де його зустріла депутація Б. Хмельницького. Почалися переговори, під час яких відбулося повстання реєстрових козаків. Рухаючись на човнах по р. Омельник, вони розвантажили свій флот в ур. Княжі Байраки і суходолом (в межах декількох км) прибули 13 травня на Жовті Води, приєднавшись до Б. Хмельницького. Цілком логічно вписується в нашу версію підсилення реєстровців однією мортирою з боку коменданта Кодака Гродзіцького і його повідомлення про їх повстання, датоване 9 травня 1648 р. (близько до дати повстання за нашою версією), але наша версія залишається тільки версією, оскільки не підтверджується джерелами.

В той же час розробка вищевикладеної версії дала можливість відповісти на три сумнівні питання:

— чому реєстрові козаки, якщо вони повстали 4 травня 1648 р. на Січі, прибули на Жовті Води тільки через 8 днів після цієї дати? Адже між Кошем Микитинської Січі і районом Жовтоводської битви 120 км, які військо Б. Хмельницького пододало за три дні. Відповідь на це запитання може бути однозначною: вони йшли до Княжих Байраків водою за маршрутом, що вказаний у вищевикладеній версії;

— чи випадковим є повідомлення українських літописців про повстання реєстрових козаків біля Кам'яного Затону, що вище порогів? Вищевикладене свідчить, що підстави для такого повідомлення були. Незважаючи на його неточність (бо козаки повстали на Січі, а сюди тільки прибули), воно підтверджує достовірність нашого припущення і розрахунків, що повсталі реєстрові козаки прибули на Жовті Води по р. Омельник, у гирлі якої розташований Кам'яний Затон;

— чому так пізно, тільки через 8 днів (12 травня 1648 р.) М. Потоцький отримав інформацію про перехід реєстрових козацьких полків на бік Б. Хмельницького? Здавалося б, останній був зацікавлений, щоб ця подія, з метою деморалізації ворога, якнайшвидше стала відома першому.

На нашу думку, це трапилося тому, що Б. Хмельницький, як досвідчена і далекоглядна людина, вважав передчасним інформувати ворога про цю подію, оскільки реєстрові козацькі полки ще не прибули на Жовті Води, внаслідок чого повстанські сили були розпорочені, чим міг скористатися М. Потоцький.

Вище вже зазначалося, що у кінці дня 27 квітня козацька флотилія прибула до фортеці Кодак. Тут протягом 28 квітня, крім узгодження свого руху з військом, що рухалося суходолом, козаки поповнили свій артилерійський арсенал — комендант фортеці виділив у їх розпорядження одну мортиру, а також боезапас та обслугу до неї²⁸.

Аналіз артилерійського арсеналу української армії, який, за повідомленням С. Величка, складався після Жовтоводської битви з 26 гармат, дає змогу зробити висновок, що на борту флотилії реєстрових козаків

було всього 12 гармат-фальконетів. Таку малу питому вагу артилерійського забезпечення (2 гармати на одну тисячу козаків) козацької піхоти і флоту можна було виправдати тільки тим, що на Січі не було артилерії. Б. Хмельницький мав всього три гармати-фальконети, які перейшли до нього як трофей від польської залози, що тут раніше перебувала (полк реєстрових козаків та загін польських драгунів). Нагадаємо, що питома вага забезпечення артилерією морських походів запорізьких козаків становила 100 гармат на одну тисячу воїнів. Тож, щоб підсилити артилерією реєстровців, очевидно, за наказом М. Потоцького, велися переговори з комендантом Кодака, який і виділив мортиру з фортечного арсеналу для навісного вогню по території укріпленого повстанцями табору (острова). Цей крок коменданта міста, як буде показано нижче, став додатковим джерелом для встановлення дати і місця повстання реєстрових козаків.

Зранку 29 квітня флот вирушив від Кодака униз по Дніпру, долаючи цього та наступного дня пороги і в кінці дня 1 травня або на початку дня 2 травня 1648 р. прибув до Микитинового Рогу. За п'ять діб флот пройшов 280 км, з подоланням Дніпрових порогів, із середньою швидкістю 56 км за добу (29).

Крім щоденника Еріха Лясоти, для розрахунків руху реєстрових козаків по Дніпру були використані спогади 77-річного колишнього лоцмана Г. М. Омельченка. В інформації, яку ми записали 21 листопада 1988 р., він повідомив, що для подолання Дніпрових порогів униз по течії, при великій воді (повені) витрачалась одна доба, а при малій — дві. Але при розвантаженні човнів і при повені витрачалось дві доби. Для подолання порогів знизу, уверх проти течії, витрачалось три-чотири доби. Флотилія реєстрових козаків рухалась при великій воді й, очевидно, при подоланні небезпечних порогів з човнів завчасно вивантажувала на берег зброю та порох. Отже, подолання Дніпрових порогів реєстровцями було здійснено за 2 доби.

Як повідомляє у своєму листі (початок травня 1648 р.) польський полковник К. Корицький до Сандомирського воєводи Д. Заславського (30) після прибуття реєстровців на Запоріжжя, де вже не було Б. Хмельницького (вів бойові дії на Жовтих Водах. — І. С.), полковник Кричевський разом з Барабашем на чолі козацького загону зруйнували фортечні укріплення на острові, зроблені раніше Б. Хмельницьким (очевидно, на о. Бучки. — І. С.) і які обороняли всього 50 козаків. Поки відбувалося руйнування острівних укріплень інша частина козаків повстала, перебила полонізовану старшину і вибрала собі за отамана Ф. Джалалія. Значну роль у цьому повстанні відіграв сотник Топига.

Цікаву звістку про це питання подає у своєму повідомленні вже згаданий комендант Кодака Гродзіцький на адресу М. Потоцького від 9 травня 1648 р.: «Повідомляю Вашій милості, моєму ласкавому панові, сумну звістку: 4 травня біля Кам'яного Затону все запорізьке військо, яке йшло водою, збунтувалося і побило полковників і всю старшину. Це безперечна і незмінна новина. Вірте мені, милостивий пане, бо сьогодні о першій годині ночі прибігли до мене два мої поранені мушкетери, яких я послав був туди з мортирою і гранатами. Все там пропало — і найкращий пушкар, — а ці речі були б нам дуже потрібні...»³¹

Отже, Самовидець та Величко зробили помилкове повідомлення про місце повстання реєстрових козаків, яке набуло поширення в українській історичній літературі. Насправді ж реєстрові козаки повстали 4 травня 1648 р. біля Кам'яного Затону, який розташований на лівому (татарському) березі Дніпра, навпроти Микитинської Січі. В той же час повідомлення українських літописців не є випадковим. Очевидно, вони мали інформацію, що повсталі реєстрові козаки прибули на Жовті Води від Кам'яного Затону, що біля Мишуринового Рогу. Розрахунки показали, що після повстання біля Кам'яного Затону, що біля Коша Січі, козацька флотилія піднялась по Дніпру до Кам'яного Затону, що вище порогів, і повернула у річку Омельник, верхів'я якої було поблизу району Жовтоводської битви.

б) Просування українського війська

Знаючи плани і строки військової операції, яка проти нього готувалася, Б. Хмельницький поспішав, повертаючись з Криму разом з Тугай-беєм та 20-тисячним татарським військом. Після переправи через Дніпро біля Тавані і зосередження орди у гирлі р. Базавлуку, Б. Хмельницький у супроводі представників татарського командування прибув на Січ і негайно скликав військову раду³².

Після з'ясування обстановки, за даними розвідки, Б. Хмельницький оголосив бойовий наказ. В ньому він повідомив, що, враховуючи характер просування ворога на Запоріжжя, прийнято рішення розгромити його по частинах. У зв'язку з цим всі сили зосереджуються на розгром польського війська, що рухається суходолом. Для реалізації цього плану українська армія вирушить ворогові назустріч, отже, битва буде зустрічною.

Частині польського війська, що рухається на човнах по Дніпру, не заважати безперешкодно подолати Дніпрові пороги і прибути до Микитиноного Рогу, витративши на своє просування час, за який створюються сприятливі умови для розгрому польського війська, що рухається суходолом.

Тугай-бею (татарська кіннота) доручалося, виконуючи роль передового загону української армії і, рухаючись за розвідувальним загonom попереду головних сил та прикриваючи їх, здійснити марш за маршрутом: гирло р. Базавлук — Микитинський шлях і на третій день³³ вийти в район водорозділу річок Саксагань, Жовті Води та Омельник. Під час маршу організувати охоронну розвідку противника, що рухається з району Черкас суходолом і по Дніпру. З появою супротивника провести бойову розвідку й атакувати його, примусити зупинитися, перервати його зв'язок з реєстровими козаками, а також з головними силами, паралізувати його дії до підходу головних сил із Січі. Для вогневої підтримки татарської кінноти підсилити її загони обслугою важкої ручної зброї та підрозділами мушкетерів³⁴.

Головним силам української армії (козацька піхота, артилерія й обоз) було дано завдання, рухаючись за передовим загonom (татарська кіннота) на відстані 15 — 20 км³⁵, здійснити марш за маршрутом: Кіш Січі — Микитинський шлях і на третій день вийти в район водорозділу річок Саксагань, Жовті Води та Омельник, де у взаємодії з татарською кіннотою оточити і розгромити ворога.

Для здійснення ефективної взаємодії між татарською кіннотою та українською піхотою командири і штаби всіх рівнів отримали завдання обмінятися представниками.

Отримали також завдання командири розвідувального загону, загонів забезпечення руху військ, організації привалів та ночівок, а також командири підрозділів матеріального забезпечення військ.

Командир загону перевізників отримав завдання організувати чергування біля Таванської переправи на Дніпрі, щоб з наближенням орд кримського хана забезпечити їм тут переправу на правий берег³⁶.

Охорона й оборона о. Бучки доручались козацькому форпосту у складі 50 чол.³⁷

Б. Хмельницький наказав негайно розпочати підготовку до маршу, початок якого планувалось оголосити окремо.

У зв'язку з тим, що в основі задуму Б. Хмельницького було рішення розбити коронні війська по частинах, час його виходу з Січі був тісно пов'язаний з рухом військ С. Потоцького. Передчасний вихід Б. Хмельницького з Коша Січі, а Тугай-бея з району зосередження на Базавлуці міг привести до зміни плану просування військ супротивника, об'єднання його кінноти з реєстровими козаками, які рухалися на човнах по Дніпру, і навіть з головними силами (Черкаси). Б. Хмельницький слідував за просуванням військ супротивника і вичікував слушного моменту.

Отримавши інформацію про початок руху польського війська від Крилова, Б. Хмельницький не пізніше ранку 27 квітня 1648 р. на чолі більше

8 тис. українського (козацького) та 20 тис. татарського війська, у складі піхоти, кінноти, артилерії й обозу вирушив назустріч С. Потоцькому. Похідний порядок війська Б. Хмельницького був побудований у передбаченні зустрічного бою, в якому роль передового (особливого призначення) загону виконувала орда Тугай-бея.

Виникає закономірне запитання: чи міг Б. Хмельницький на основі розвідувальної інформації про початок руху С. Потоцького через добу вирушити з Коша Запорізької Січі? Між Кошем Микитинської Січі і Криловим близько 200 км. Щоб почати вранці 26 квітня марш кінноти по суходолу, а рух флоту по Дніпру треба було провести їх підготовку протягом 25 квітня. Отже, розвідник мав у своєму розпорядженні дві доби. Пересуваючись з максимальною швидкістю 100 — 120 км на добу³⁸, він прибув до Коша Микитинської Січі у кінці дня 26 квітня. У Б. Хмельницького та Тугай-бея було півдоби для уточнення завдань, готового до маршу війська.

Рухаючись форсованим маршем близько 40 км на добу³⁹ Микитинським шляхом (уверх, по руслу р. Базавлук), Б. Хмельницький, крім малих і великих привалів, мав дві ночівлі (за розрахунками) з 27 на 28 і з 28 на 29 квітня. Під час руху та ночівлі передовий загін, що складався з татарської кінноти, дотримувався встановленої дистанції від головних сил, незважаючи на його високі маршеві можливості. Це було викликано тим, що:

— умови зустрічної битви вимагали прикрити головні сили української армії від кінного польського війська. Іншими словами, Тугай-бей повинен був прийняти на себе удар кінноти польського війська, зупинити його й, атакуючи та маневруючи, затримати або ускладнити його просування до підходу головних сил;

— тактична рівновага між польською та українською арміями забезпечувалася поєднанням на полі бою козацької піхоти з татарською кіннотою. Але відсутність у С. Потоцького необхідної кількості піхоти (рухалась у човнах по Дніпру) порушувала цю рівновагу. Якщо він міг ще вести рівноцінний бій з татарською кіннотою, то при приєднанні до останньої козацької піхоти з її потужною вогневою силою у нього залишався єдиний шлях — відмовитись від бойових дій і перейти до оборони в укріпленому таборі, оскільки тепер оперативно-тактична перевага була на боці Б. Хмельницького. Отже, українська піхота повинна була приєднатися до татарської кінноти своєчасно, щоб остання не зазнала вагомих втрат;

— передовий загін був основою тактичної розвідки, яка велась у взаємодії з оперативною (глибинною) розвідкою⁴⁰.

Аналізуючи інформацію про ворога від глибинних розвідувальних роз'їздів розвідувального загону, що рухався попереду передового загону, а також тих роз'їздів, що вислав Тугай-бей на відстань 6 — 8 км під час маршу, Б. Хмельницький міг орієнтовно визначити, де відбудеться битва і в яких умовах. Відстань між передовим загonom і головними силами, при зіткненні першого з ворогом, давала можливість останнім підготуватись до битви, а у разі переважаючих сил ворога — мати час для вибору позиції й підготовки табору для оборони.

Про те, що українська армія просувалась до району Жовтоводської битви протягом трьох днів і при цьому татарська кіннота рухалась окремо від козацької піхоти, а також про те, що на Тугай-бея було покладено проведення військової розвідки повідомляє С. Величко: «Хмельницький ще раніше, коли роз'їжджався з Тугай-беєм і попрямував у Січ, наказав йому стояти з ордою в Базавлуку чи деінде в доброму місці вище Січі. А ще він наказав суворо й пильно сторожувати шлях, який лежав від Чигирини й Переволочної (Чорний, Поштовий та Микитинський. — І. С.) до Січі, і брати під сторожу та тримати невідпускно до його, Хмельницького, указу всіх тих, хто мав простувати з Січі в міста. Це було зроблено, і за три дні, доки Хмельницький їхав з військом на злуку з Тугай-беєм, татари піймали на січовому шляху (Микитинському. — І. С.) близько десяти підозрених людей. Хмельницький, з'єднавшись з Тугай-беєм, знав уже, що поміж тих пійманців є послані на Січ польські відвідувачі»⁴¹.

Вищенаведене повідомлення українського літописця також свідчить, що Хмельницький надавав великого значення збереженню у таємниці просування української армії. Як показали подальші події, з цим завданням Тур-ай-бей блискуче справився — атака ним польського війська в районі Жових Вод була для С. Потоцького і його радників повною несподіванкою.

(Далі буде)

- ¹ Літопис Самійла Величка. — К., 1991. — Т. 1 (далі — Літопис Величка). — С. 59.
- ² Hadzi Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. — Warszawa, 1971 (далі — Сенай). — С. 104.
- ³ Маєвський В. Пословіе: Przebieg Wyderzen w powstaniu Chmielnickiego 1648 — 51 // Orgierd Górka «Ogniem i mieczem» a przeczywistśc historyczna. — Warszawa, 1986 (далі — Маєвський. Післямова). — С. 238.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Літопис Величка. — С. 54.
- ⁶ Акчокракли О. Татарська поема Джан Мухамедова про похід Іслам-Гірея II цілком з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648 — 1649 рр. // Східний світ. — 1930. — № 7. — С. 167.
- ⁷ Літопис Величка. — С. 57.
- ⁸ Chrzaszcz I. Pierwszy okresbuntu Chmielnickiego w oswietleniu uczestnika ugrupowy Zółtowodzkiej i paocznego swiadka wypadkow. — Lwow, 1934. — С. 231.
- ⁹ Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1986. — С. 74; ІДАДА (Москва), ф. 123, оп. 1, 1649 р., № 5.
- ¹⁰ Літопис Величка. — С. 74.
- ¹¹ Celebiego E. Ksiega podrozy. — Warszawa, 1969. — С. 234 — 280.
- ¹² Літопис Величка. — С. 57.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Маєвський. Післямова. — С. 238.
- ¹⁵ Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі проф. Мицика Ю. А. Русецький державний архів у Кракові. Фонд зібрання Русецьких (далі — Зібрання Русецьких), спр. 41, арк. 15 — 16.
- ¹⁶ Маєвський В. Krytyczny przeglad zrodel do dziejow powstania Chmielnickiego w resle poczatkowym (jesen 1647 — maj 1648) // Studia Zrodloznawcze: Commentationes, 1981. — XXVI. — (далі — Маєвський. Огляд джерел). — С. 146.
- ¹⁷ Літопис Величка. — С. 64.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Лясота Е. зі Стеблiва: Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 102 — 103.
- ²⁰ Маєвський. Огляд джерел. — С. 146.
- ²¹ Там же. — С. 145.
- ²² Радянська енциклопедія історії України: В 4 т. — К., 1969. — Т. 2. — С. 153.
- ²³ Разин Е. А. История военного искусства: В 5 т. — М., 1961. — Т. 1. — С. 305.
- ²⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 49 — 50.
- ²⁵ Літопис Величка. — С. 66.
- ²⁶ Лясота Е. Назв. праця. — С. 109.
- ²⁷ Маєвський. Післямова. — С. 238.
- ²⁸ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. Т. 3. — С. 124.
- ²⁹ Мицик Ю. А., Стороженко І. С., Плохій С. М., Ковальов М. Ті слави козацької повік не забудем. — Дніпропетровськ, 1989. — С. 77.
- ³⁰ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — К., 1955. — С. 30 (далі — ДОВ).
- ³¹ Історія України в документах і матеріалах. — С. 124.
- ³² Літопис Величка. — С. 58 — 59.
- ³³ Там же. — С. 60.
- ³⁴ Зібрання Русецьких, спр. 31, арк. 35.
- ³⁵ Готовский В. Л. Конница. — М.-Л., 1928. — С. 88.
- ³⁶ Сенай. — С. 104.
- ³⁷ ДОВ. — С. 30.
- ³⁸ Готовский В. Л. Указ соч. — С. 87.
- ³⁹ Федоров В. Г. Кто был автором «Слова о полку Игореве» и где расположена река Каяла. М., 1956. С. 34 — 42.
- ⁴⁰ Готовский В. Л. Указ соч. — С. 87.
- ⁴¹ Літопис Величка. — С. 60.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

І. С. Стороженко (Дніпропетровськ)

Битва на Жовтих Водах*

У першій половині дня 29 квітня 1648 р. польське військо вийшло з урочища Княжі Байраки і, пройшовши ще декілька кілометрів, обрало зручне місце для табору в урочищі на р. Жовті Води, де зупинилося на великий привал. До виходу з Поштового на Січовий або Микитинський шлях залишилося 20 км.

В цей же час у цей район вийшов передовий загін української армії, який складався з татарської кінноти (20 тис. воїнів), очолюваний Тугай-беєм. Головні сили української армії були на відстані 15 — 20 км, тобто ще на Микитинському шляху. Ця відстань була розрахована на 3 — 4 години бою передового загону (Тугай-бея), за які головні сили повинні були підійти у район бойових дій, аби завчасно, залежно від обстановки, розгорнутись на вигідних позиціях.

Наше припущення, що С. Потоцький вийшов на Жовті Води через урочище Княжі Байраки, ґрунтується на тому, що на зворотному шляху він пішов на Крилов через це урочище.

Проведений нами аналіз шляхів, які вели на Запорізьку Січ, показав, що основним шляхом був Микитинський (Січовий), який брав початок від Переволочної та Мишуриноного Рогу і йшов на південь через сучасні населені пункти Лихівка, Вільногірськ, Щорськ, уздовж русла р. Базавлук до Миколаївки, а далі на схід від русла цієї річки через Кірове, Чкалове до Нікополя (Микитин Pir). Вийти на Микитинський шлях від Крилова можна було з Чорного або Поштового (І. С.) шляхів.

Якщо б польське військо рухалось Чорним шляхом, то на південь від сучасного с. Жовте, яке розташоване нижче двох рукавів верхів'я р. Жовта (історична назва Жовті Води), існувала переправа, через яку воно повинно було переправитися на лівий берег, щоб рухатися далі до Микитинського (Січового) шляху. Вважається, що тут, на лівому березі Жовтих Вод, Тугай-бей атакував С. Потоцького, а останній переправився назад на правий берег і там окопався¹. Посилаючись на М. Дубецького, Д. Яворницький наводить у другому томі «Історії запорізьких козаків» географічні координати польського табору: 48°20' північної широти і 51°20' східної довготи². Аналіз цих координат показав, що координата широти проходить по сучасному автодорожному мосту (можливо, колишню переправу у с. Жовте), а координата довготи — через Каспійське море (очевидно, помилка у тексті).

Керуючись координатою широти, археологічна експедиція Дніпропетровського університету (керівник — В. І. Костенко) провела у 1991 р. пошук слідів розташування польського табору. Не виявлено навіть натяків на можливе його перебування у цьому районі.

Більшість дослідників, зокрема, О. Поль³, Д. Яворницький, В. Маєвський⁴ вважають, що Жовтоводська битва відбулася біля сучасного села Жовте, але при цьому не звертається уваги на те, що С. Потоцький почав свій відступ на Крилов через Княжі Байраки. А для цього він повинен був переправитися з правого берега Жовтих Вод на лівий (про цю подію джерела не повідомляють) і рушити до сучасних сіл Жовтоолександрівки та Дмитрівки (відстань 13 км), біля яких починалось урочище Княжі Байраки. Виникає закономірне запитання: чому був обраний такий шлях відступу? Адже, якщо табір перебував на правому березі р. Жовті Води, біля переправи, до якої він підійшов Чорним шляхом, то цілком природно, що він повинен був і

* З а к і н ч е н н я. Початок див. УІЖ. — 1995. — № 4.

відступати назад у напрямку сучасних Олександрії та Павлиша до Крилова, тобто звідки прийшов. Відповідь може бути однозначною: С. Потоцький не рухався за вищенаведеним маршрутом (Чорним шляхом). Щоб не обрати цей маршрут для просування війська, були вагомі причини: він був удвічі довшим й удвічі більшою була його віддаленість від Дніпра (руху флотилії з реєстровими козаками).

Розглянемо інший старовинний шлях, названий нами Поштовим, і використаємо його тільки частково — до Княжих Байраків (включно). За повідомленням А. Скальковського, на цьому шляху у середині XVIII ст. в ур. Княжі Байраки (на кордоні Запорізької Січі) була розташована поштова станція Княжі Буераки⁵ (на місці сучасного села Григорівка П'ятихатського району Дніпропетровської області). Сусідні поштові станції: на північ — Онуфріївка, на південь — Жовтенька (сучасне м. П'ятихатки). Назва села Княжі Буераки існувала ще у середині XIX ст.⁶ Цей шлях у сучасних назвах населених пунктів такий: Крилов — Онуфріївка — Вишнівці — Зибкове — Пролетарське — Попельнасте (на лівому відгалуженні верхів'я р. Омельник, уздовж русла, на нашу думку, розташовувалось урочище В'язове чи В'язовик) — Грамівка (поворот до ур. Княжі Байраки, яке було розташоване уздовж русла правого відгалуження верхів'я р. Омельник) — Григорівка — Ровеньки — Дмитрівка та Жовтоолександрівка (кінець ур. Княжі Байраки) — Трудолюбівка (сходження з Поштового шляху у східному напрямку) — Виноградівка — Давидівка — Миронівка — Новоукраїнка і далі на південь, по Микитинському шляху до Січі. Але після виходу з Княжих Байраків можна було продовжити рух до Микитинського шляху Поштовим шляхом, це: Жовтоолександрівка — П'ятихатки — Саксагань — Щорськ і далі на південь по Микитинському шляху на Січ.

Можна ще припустити, що С. Потоцький вирішив після виходу з Княжих Байраків рушити до Микитинського шляху через сучасні П'ятихатки не напрямки, а Чорним шляхом — тобто через сучасне с. Жовте від переправи, що тут існувала. У цьому випадку він рушив від сучасних с. Жовтоолександрівка до с. Жовтого по дорозі довжиною 10 км, яка підходить до р. Жовті Води біля підніжжя її двох верхніх розгалужень. Звідки униз по руслу ріки до переправи — 3 км. Але вийти на неї лівим берегом заважають два рукава річки. Тому треба було переправитись на правий берег Жовтих Вод, після цього, рухаючись 2 км на південний захід, вийти на основну трасу Чорного шляху, а далі, рухаючись по ньому на південний схід, через 2 км вийти до переправи. Подолавши переправу через Жовті Води, польське військо готове було після відпочинку рушити Чорним шляхом до району сучасних П'ятихаток. Але тут, під час привалу, його атакував Тугай-бей. Якщо С. Потоцький тут окопався, то для відступу до Княжих Байраків треба було двічі переправлятися через Жовті Води. Якщо він вернувся назад, на правий берег (що під ударами татарської кінноти маловірогідно) і там окопався, то для відступу до Княжих Байраків треба було ще раз переправитись через Жовті Води на її лівий берег (біля її двох верхніх розгалужень, 3 км вище переправи). Можна ще припустити, що С. Потоцький прибув на Жовті Води Чорним, а відступав Поштовим (через Княжі Байраки), тричі переправившись через р. Жовті Води. Але ж про вищенаведені переправи через Жовті Води джерела не повідомляють. Та й чи була в цьому логічність?

Отже, польське військо рухалося на Запоріжжя за вищенаведеним передостаннім маршрутом (Поштовим шляхом) через Княжі Байраки і ніякого відношення до району сучасного села Жовте його просування не має. Але тоді виникає запитання: на якій ділянці р. Жовті Води польське військо зупинилося табором? Учасник Жовтоводської битви, польський жовнір про це повідомляє: «Окопалися ми відразу за Жовтою Водою над водою... Того ж дня пан комісар виставив біля Княжих Байраків офіцера з 30 козаками для отримання розвідувальної інформації»⁷.

Аналіз картографічного матеріалу та обстеження місцевості відповідно до вищенаведеного повідомлення дає підстави зробити висновок, що польське військо стало табором поблизу Княжих Байраків (4 — 6 км на захід)

на правому березі лівого розгалуження верхів'я р. Жовтої, на південь від сучасного с. Пахарівки та на захід від сучасних сіл Дмитрівки і Жовтоолександрівки (П'ятихатського району Дніпропетровської області). Орієнтовні координати центру цього району: 48°34' північної широти і 33°38' східної довготи. Цілком зрозуміло, що більш точне визначення місця розташування польського табору може бути здійснене тільки археологічними дослідженнями.

У зв'язку з тим, що існувало два шляхи, по яких польське військо могло вийти у район Жовтих Вод, Тугай-бей вимушений був розгорнути охоронну розвідку у смузі шириною 15 км, між переправою, південніше сучасного с. Жовте і початком ур. Княжі Байраки, біля сучасного с. Жовтоолександрівка. Його потужні розвідувальні загоны з численними роз'їздами кружляли у цій смузі, а основні сили орди перебували у бойовій готовності.

За повідомленням джерел, після зупинки польського табору на привал для того, щоб погодувати коней і особовий склад війська, було відправлено 12 козаків-реєстровців для здобичі дичини. На перший же постріл з'явилися декілька десятків татар (розвідувальний роз'їзд) і полонили частину козаків. Після з'ясування через полонених обстановки, визначення складу війська та місця його розташування Тугай-бей атакував польський табір⁸. Про те, що вогневу підтримку його кінноти забезпечували додані йому козацькі підрозділи з вогнепальною зброєю, свідчать здобуті поляками трофеї — гарматка та гаківниця⁹.

Відбиваючи навалні удари татарської кінноти, у польському таборі поступово нарощується оборона, вводиться у дію артилерія. Зростають втрати в українсько-татарському війську і Тугай-бей припиняє атаки, очікуючи на головні сили, які прибули надвечір, через 4 години після початку бойових дій передовим загonom.

Як тільки припинилися атаки татарської кінноти, поляки почали терміново укріплювати табір, окопалися над водою¹⁰. С. Потоцький робить спробу з'ясувати обстановку, встановити зв'язок з полками, що рухаються на човнах, повідомити про своє становище свого батька, М. Потоцького. До Дніпра вирушив на чолі 200 козаків полковник Душинський, при цьому роз'їзди, які він виділив від свого ядра, безслідно зникли¹¹.

Як вже зазначалося, комісар Я. Шемберк відправив до Княжих Байраків розвідувальний загін у складі 30 козаків. Але вся територія в районі Жовтих Вод була повністю блокована козацько-татарською мережею сторожових і розвідувальних загонів, тому всі зусилля польського командування вийти з ізоляції були марними.

Як повідомляє татарська поема XVII ст., з оточеного польського табору була спроба надіслати інформацію за допомогою собаки-листоноші: «Син Потоцького, не маючи відомостей за свого батька..., надіслав туди муштрованим собакою листа. Але собаку ввіймали, листа перехопили. Собаку відправили назад. Це збентежило поляків. Тоді вони надіслали верхівця на швидкому коні, але й верхівця затримано»¹².

Вагомий вклад у дослідження Жовтоводської битви вніс польський історик В. Маєвський, який, зокрема, провів всебічний аналіз усіх джерел, що стосуються початкового періоду повстання Б. Хмельницького (осінь 1647 р. — травень 1648 р.)¹³, де детально розглянув інформацію про цю битву. Торкаючись її початку, він звернув увагу на повідомлення «Реляції пахолка» про те, що 29 квітня 1648 р. (у перший день битви) наступ на польський табір не проводився, а здійснено це було наступного дня. В. Маєвський вважає, що це помилка. За його думкою, боїв 30 квітня не було, оскільки реляція далі повідомляє, що цього дня кількість татар зросла до 40 тис. (29 квітня їх було 12 тис.). Він вважає, що це підійшли головні сили орди, тому після неї повинні були прибути повстанці, оскільки А. Виміна повідомляє, що за татарами, через 4 години на Жовті Води прибули повстанці з табором і артилерією. Дотримуючись думки, що 30 квітня боїв не було, В. Маєвський вважає, що козаки-повстанці прибули на Жовті Води ще раніше — 1 травня і що інформацію А. Виміни треба віднести на цей день¹⁴.

Глибоко поважаючи автора та його думку, ми не можемо з нею погодитися. Вважаємо, що інформація реляції не є помилковою — 29 квітня дійсно штурм польського табору не проводився, а розпочався, як в ній повідомляється, наступного дня наступом козаків і орди. Обгрунтуємо нашу думку.

Жовтоводська битва розпочалася у середині дня 29 квітня 1648 р. раптовими, навальними атаками Тугай-бея на польське військо, яке перебувало під час великого привалу похідним табором. Татари завдали у перші хвилини бою вагомих втрат польському війську. Але терміново ставали до бою шеренги реєстрових козаків-мушкетерів, розгорталась артилерія, сідалися коні кавалерійських хоругв, а по периметру табору з'єднувалося багаторяддя возів. Від мушкетно-артилерійського вогню, що кожен хвилину зростав, татари почали нести вагомі втрати, частота їх атак уповільнювалася, а за годину і зовсім припинялася. Поляки почали окопуватися, функції інженера по фортифікації табору взяв на себе ротмістр Сапега¹⁵.

Тугай-бей блискуче виконав завдання, що на нього покладалось, як на командира передового загону української армії. У поєднанні з тактичною розвідкою він зустрів ворога, вступив з ним у бій, примусив його зупинитися і перейти до оборони, чим забезпечив прикриття головних сил української армії для їх виходу і розгортання в районі бойових дій, а також створив умови для оточення і розгрому супротивника. Після того як атаки татарської кінноти на польське військо, яке прикрилося возами, у поєднанні з мушкетно-артилерійським вогнем стали неможливими, Тугай-бей зосередив всі свої зусилля на бойовій розвідці та інформаційній ізоляції С. Потоцького, а також очікував на Б. Хмельницького, який рухався на чолі українських головних сил. Нагадаємо, що згідно з функціонально-організаційною структурою та тактикою кримсько-татарського війська¹⁶, загін Тугай-бея складався з трьох колон (назвемо їх умовно полками) по 6 — 6,5 тис. воїнів, які рухались окремо один від одного на встановлених дистанціях та інтервалах, створюючи трикутник з вершиною у напрямку руху. Один полк рухався попереду, а два інших на флангах позаду. При зустрічі з ворогом перший полк його атакував і кидався до удаваної втечі. Противник, переслідуючи цей полк, порушував свої бойові порядки, а в цей час два інших татарські полки завдавали йому удару з тилу і флангів.

Про те, що такий бойовий порядок мав загін Тугай-бея, свідчить повідомлення «Реляції мушкетера»: з шанця Денгофа спостерігалось, як до Корсуня наблизились і форсували р. Рось татари трьома полками¹⁷.

Умови зустрічі Тугай-бея з С. Потоцьким не вимагали застосування такої тактики, бо польське військо перебувало на відпочинку, тому перший, щоб підвищити ефективність раптового удару, атакував останнього двома полками, а третій тримав у резерві. Про це і свідчить повідомлення «Реляції пахолка» про те, що татар було у перший день (29 квітня) 12 тис. чоловік.

Як вже вказувалося вище, під час просування українського війська між його передовим загonom та головними силами була встановлена дистанція, що дорівнювала половині денного переходу піхоти з обозом, тобто була в межах 20 км¹⁸.

Розрахунки свідчать, що, рухаючись із середньою швидкістю до 5 км за годину, головні сили (піхота, артилерія й обоз) прибули на Жовті Води через 4 години після передового загону (татарської кінноти) 29 квітня. Отже, повідомлення А. Виміни про те, що повстанці прибули у район битви через 4 години після татар¹⁹, підтверджує достовірність наших розрахунків і реконструйованого похідного порядку просування української армії. Оскільки битва розпочалася татарами опівдні (орієнтовно о 12 — 13 годині), то козаки-повстанці з артилерією прибули на Жовті Води у кінці дня (десь о 16 — 17 годині). Виникає закономірне запитання: чи реальне їх введення негайно у бій? На нашу думку, ні, тому що:

— втомленому маршем особовому складу війська та коням необхідний був відпочинок;

— треба було провести рекогносцировку поля бою, визначити завдання підрозділам та порядок їх взаємодії, підготувати до бою зброю, спорядження й оснащення, а також виконати інженерні роботи на підступах до польського табору;

— необхідно було до заходу сонця обладнати укріплений табір українських військ.

Керуючись вищенаведеним, ми вважаємо, що повідомлення реляції про те, що 29 квітня польський табір не зазнав штурму, відповідає дійсності. В цей день козаки-повстанці займалися обладнанням та укріпленням свого табору, а також готувалися до бою наступного дня. Штаб Б. Хмельницького, з участю командирів бойових підрозділів, проводив навколо табору рекогносцировку, визначав кожному з них смугу наступу та завдання. Діяльність штабу української армії і розвідки навколо польського табору супроводжувалася, за повідомленням реляції, закликами до козаків-реєстровців перейти на бік повстання. Одночасно на підступах до польського табору готувалося поле бою: для вогневої підтримки атакуючих копалися шанці²⁰. Ця робота, очевидно, продовжувалася і коли стемніло, щоб наблизити частину шанців до польського табору й з'єднати їх ходами сполучення. Під час визначення відстані між шанцями і польським табором враховувалася не тільки далекобійність вогнепальної зброї, а й можливість татарської кінноти здійснити атаку з місця для підтримки наступальної піхоти. Для цього їй потрібна була відстань не менше 300 м²¹. Отже, передові шанці української піхоти були розташовані не ближче 300 м від передових шанців польської піхоти, яка прикривала свій табір. Тилові шанці української армії були обладнані за межами далекобійності польської артилерії, тобто на відстані не ближче 500 м від валів ворожого табору. Вся система шанців з'єднувалася ходами сполучення, а також мала проходи для татарської кінноти.

Штурм польського табору розпочався 30 квітня 1648 р. наступом української піхоти при підтримці татарської кінноти, яка розгорнула свої бойові порядки на завчасно обраних рубежах атаки в готовності завдати удару по польських кавалерійських хоругвах та піхоті, якщо вони вийдуть з табору. Цілком зрозуміло, що питома вага татарської кінноти у штурмі польського табору була мінімальною, але перебування навколо табору її полків, готових до бою, стримувало проведення контратак польської кавалерії проти наступаючої української піхоти.

На нашу думку, не випадково штурм польського табору (на валах якого було встановлено 10 гармат) 30 квітня, а також у наступні дні не дав позитивних результатів. Головною причиною, що заважала успіху, була відсутність в українській армії артилерії. Б. Хмельницький мав, як вже зазначалося, всього 3 гармати-фальконети малого калібру. Використання фортечної (оборонної) ручної важкої зброї типу гаківниць (яку, очевидно, вдалося стати малим козакам-повстанцям) для наступальних дій було малоефективним. Мала швидкострільність та далекобійність, а також громіздкість і незручність її застосування на полі бою, не відповідали динаміці наступального бою, під час якого противник застосовував кавалерійські контратаки. Не випадково, що ці зразки зброї стали трофейним здобутком поляків під час нападу татар на їх похідний табір. Цілком вірогідно, що вся ця зброя була зосереджена на валах шанців української піхоти і застосовувалась проти живої сили ворога під час його контратак.

Яскравим підтвердженням малої ефективності штурму табору С. Потоцького 30 квітня є наступ польського війська вранці наступного дня, 1 травня, на передові шанці української (козацько-повстанської) піхоти²².

Бойові дії протягом 30 квітня і 1 травня 1648 р. показали, що силою польський табір не здобути. Сподівання Б. Хмельницького, що козаки перейдуть з польського табору на його бік і позбавлять С. Потоцького піхоти, не виправдалися: вони самовіддано билися за інтереси Речі Посполитої. Останнє позбавило Б. Хмельницького можливості швидкої перемоги над С. Потоцьким і ставило під загрозу реалізацію його плану розгрому польських військ по частинах. Крім того, ця подія, очевидно, підсилила його тривогу

за вибір, який зроблять реєстрові козацькі полки, що пересувалися по Дніпру на човнах до Січі. Не виключено, що у ці дні від Б. Хмельницького була направлена депутація для переговорів з ними. Очевидно, така зустріч відбулася 2 — 3 травня біля Коша Микитинської Січі. Військова старшина реєстрового козацького війська, якій довіряв Б. Хмельницький, серед яких Кричевський, Джалалій, Топига та інші, були проінформовані про оточення, при підтримці татар, польського війська на Жовтих Водах, при цьому їм було запропоновано приєднатись до боротьби проти польської шляхти за повернення козацьких стародавніх вольностей і прав²³. Як вже вказувалось вище, 4 травня 1648 р. реєстрові полки повстали у районі Коша Микитинської Січі (біля ур. Кам'яний Затон) й оголосили себе складовою частиною української (повстанської) армії. Немає сумніву, що цієї ж доби про цю подію стало відомо Б. Хмельницькому.

Враховуючи недостатнє забезпечення артилерією свого війська, яке вело бойові дії проти польської армії на Жовтих Водах, а також очікуючи отримання у найближчі дні вагомого підсилення, в т. ч. і артилерійського, з боку реєстрових козацьких полків, що приєднались до повстання, Б. Хмельницький, на нашу думку, тимчасово відмовився від намірів здобути табір С. Потоцького штурмом і розпочав з 5 травня 1648 р. його облогу.

Торкнемося питання, на яке звернув увагу В. Маєвський, а саме, на повідомлення «Реляції пахолка» про прихід на другий день Жовтоводської битви додаткових сил орди, завдяки чому її загальна чисельність зросла до 40 тис. воїнів²⁴. Він вважає, що це прибули головні сили орди.

На нашу думку, це прибула (у межах 20 тис. воїнів) не передбачена, не планова частина кримсько-татарського війська, яка складалася з ногайської орди. Випадки, коли з ногайською ордою не було домовленості про її участь у поході на допомогу Б. Хмельницькому, а вона добровільно приєднувалася, повторювалися і надалі. Так, вона добровільно приєдналася до походу калги-султана Крим-Гірея на допомогу Б. Хмельницькому у вересні 1648 р. (під час Пилявецької битви)²⁵.

Про те, що ногайська орда брала участь у Жовтоводській битві, свідчать її учасники, підкреслюючи убогий зовнішній вигляд та погане озброєння її воїнів²⁶. На участь ногайської орди на молі з її вождем Орали-огли у поході Тугай-бея на допомогу Б. Хмельницькому свідчить і інше джерело²⁷.

Очевидно, у районі Жовтих Вод ця частина кримсько-татарського війська перебувала не більше півтора тижня, тому що кримський хан оголосив 11 травня 1648 р. про похід на Україну на допомогу Б. Хмельницькому, але збір степових орд на Інгульці, на роздоріжжя Чорного та Кучманського шляхів, очевидно, розпочав раніше. За повідомленням польської розвідки, зосередження орд у цьому районі спостерігалось 10 травня 1648 р.²⁸. Отже, ногайська орда, орієнтовно 8 — 9 травня залишила Жовті Води і вирушила до району зосередження на Інгульці для підготовки до походу, який планував очолити кримський хан. Згідно з щоденником цього походу, складеного татарським літописцем Хаджі Мехмед Сенаєм з Криму, чисельність ногайської орди, що вирушила разом з ханом, становила 12 тис. воїнів. При цьому Сенай буджацьких татар не включає до складу цієї орди, а показує окремо чисельністю 20 тис. воїнів. Не виключено, що частина ногайської орди, зокрема Єдичкульської, яка межувала з Січчю і надавала допомогу Б. Хмельницькому з перших днів повстання, залишилась на Жовтих Водах. Можливо, Орали-огли, про якого згадано вище, був вождем Єдичкульської орди.

Розрахунки свідчать, що у польському таборі було не менше 4 тис. коней (2,5 тис. кінноти і 1,6 тис. запряжних), а на його оборонних валах не менше 800 возів. Якщо від ріки вози не ставилися, то довжина кожної сторони табору при однорядному їх з'єднанні становила близько 800 м, а при дворядному — 400 м. Враховуючи незначну кількість піхоти для оборони табору, ми схиляємося до останніх розмірів його сторін. Безумовно, що подані розміри орієнтовні, оскільки на них мав вирішальний вплив характер місцевості. За повідомленням джерел, у таборі С. Потоцького було 4 тис. війська і великі запаси пороху, що давало можливість витримати до-

вготривалу облогу. Але на її другому тижні не було чим годувати коней. Крім того, козаками були вжиті заходи, щоб позбавити поляків води²⁹. Про позбавлення табору води згадує у своїх мемуарах і А. Радзівіл³⁰. Як це було зроблено, важко відповісти. Можливо, якщо це було верхів'я ріки, було змінено її русло. Коней прийшлося вигнати з табору, становище було важким, але С. Потоцький не йшов на переговори, він очікував допомоги.

Звістка про те, що С. Потоцький стримує на Жовтих Водах облогу Б. Хмельницького, прийшла до Черкас 3 травня 1648 р. Наступного дня М. Потоцький за допомогою універсалу звернувся до сенаторів та іншої шляхти, в якому повідомляв, що Тугай-бей з іншими мурзами потужних татарських орд надали допомогу козакам і вже декілька днів на Жовтих Водах проти поляків ведуть бойові дії. Яким шляхом підуть у королівство — невідомо. У зв'язку з цим, він усіх застерігав бути обережними у своїх домовітках і закликав для захисту віри християнської йти до війська³¹.

З'єднавши свої військові формування з підрозділами польного гетьмана М. Калиновського, М. Потоцький 7 травня вирушив з Черкас на допомогу своєму синові. 10 травня він зупинився біля Чигирина, де наступного дня отримав звістку про перехід реєстрових козацьких полків, що рухалися на човнах по Дніпру, на бік повстання. Враховуючи оперативну-тактичну перевагу Б. Хмельницького, він вирішив відмовитися від надання допомоги своєму синові, ухилитись від бойових дій проти української армії. Прагнучи з'ясувати обстановку у районі Жовтих Вод (відстань від Чигирина — 100 км), він ще протягом 12 травня простояв біля Чигирина. Зусилля польської розвідки були марними — всі підходи до району Жовтих Вод були заблоковані сторожовими загонами Б. Хмельницького. Так нічого й не довідавшись, він зранку 13 травня рушив назад до Черкас. Того ж дня М. Потоцький відправив у район Жовтих Вод потужний загін з трьох хоругв (150 кіннотників) на чолі з старостою Войницьким³² із завданням пробитись через сторожі ворога і з'ясувати долю польських військ, що там перебувають, а сам, повільно відступаючи, очікував отримати цю інформацію.

Опівдні, 13 травня 1648 р. на Жовті Води до табору Б. Хмельницького прибула давно очікувана підмога — реєстрові козацькі полки, очолювані Ф. Джалалієм. Вони демонстративно пройшли перед польським табором і мушкетною пальбою вітали Б. Хмельницького³³.

Наступного дня козаки-реєстровці, а також надворні драгуни (загальна чисельність 1600 чол.), що перебували у польському таборі, перейшли до повстанців. На оголені ділянки польської оборони пішла в атаку козацька (повстанська) піхота, підтримана артилерією (привезеною реєстровцями) та татарською кіннотою. Ціною вагомих втрат і зусиль С. Потоцькому вдалося відбити небезпечну атаку. Враховуючи своє безвихідне становище, він запросив переговорів.

Питання умов припинення збройної боротьби та їх виконання сторонами всебічно проаналізував, спираючись на джерела, М. Маєвський. Він також зробив уточнення дат відповідно до подій, що відбулися на Жовтих Водах в останні дні битви (з 12 по 16 травня 1648 р.)³⁴. Результати цих досліджень дозволяють реконструювати найбільш вірогідний напрямок подій, що відбулися у ці дні на Жовтих Водах.

Внаслідок переговорів 14 травня між Б. Хмельницьким і С. Потоцьким, через своїх представників, було домовлено, що останній передає першому всю артилерію з порохом та клейноди, а замість цього польському війську будуть надані можливості й умови безпечно відступити до Крилова. Для гарантії виконання домовленості, сторони обмінялися заложниками з осіб вищого військового керівництва. До українського табору разом з артилерією прибули Чарнецький, Бжуханський та Войнович, а до польського — М. Кривоніс та М. Криса.

15 травня до С. Потоцького прибув посланець від Тугай-бея з пропозицією видати полякам Б. Хмельницького, але для обговорення умов цієї передачі пропонувалась особиста таємна зустріч сам на сам. Пропонувалось кожному виїхати на зустріч у супроводі особистої охорони у складі 20 чо-

ловік. С. Потоцький погодився на цю зустріч, але коли він виїхав з табору, то відразу ж зрозумів, що це пастка і негайно повернувся назад³⁵.

Користуючись відсутністю дисципліни у польському таборі, українські заложники С. Кривоніс та М. Криса 15 травня безперешкодно повернулись у розташування свого війська. Після цього почався при підтримці артилерійського вогню штурм польського табору. С. Потоцький і Я. Шемберг особисто керували обороною шанців. Ціною значних людських втрат їм вдалося відбити атаку української армії. У значній мірі останньому сприяло те, що пішов дощ, внаслідок якого порох став вологим і вогонь атакуючих (повстанців) значно ослабився³⁶. С. Потоцький вирішив негайно розпочати відступ табором до Крилова, хоч гарантії безпеки на марш після втечі українських заложників були втрачені.

Розглядаючи питання передачі польської артилерії повстанцям, В. Маєвський бере під сумнів твердження деяких джерел, що Б. Хмельницький не мав гармат, тому прагнув будь-що їх отримати³⁷.

Для підтвердження свого сумніву, він наводить повідомлення «Реляції пахолка», що 2 травня 1648 р. під час контратаки поляки захопили у козаків-повстанців одну гармату³⁸. Але розглядаючи Жовтоводську битву, поставимо запитання, яке чомусь майже ніхто не ставить: чому так довго (аж 16 днів) Б. Хмельницький не міг вибити С. Потоцького з укріпленого табору? Адже обстановка піднятого повстання вимагала якнайшвидше розгромити польське військо на Жовтих Водах до підходу йому допомоги і вирушити на «волюсть», щоб одержати підтримку народу. Ми вважаємо, що причиною довготривалої облоги польського табору на Жовтих Водах є вкрай недостатнє забезпечення артилерією української (повстанської) армії. Аналіз артилерійського арсеналу Б. Хмельницького після Жовтоводської битви свідчить, що перед початком цієї битви його легка польова артилерія складалася, як вже зазначалося, всього з 3-х гармат-фальконетів, В. Голобуцький у своїх дослідженнях визначає кількісний склад артилерії Б. Хмельницького у цей період — 4 гармати³⁹. При цьому слід зазначити, що з досвіду Тридцятилітньої війни (1618 — 1648 рр.), під час якої широко застосовувалися укріплені табори, польова артилерія безсила проти земляних оборонних споруд³⁹. Отже, штурм польського табору без важкої артилерії був справою безперспективною.

Той же досвід Тридцятилітньої війни свідчить, що забезпечення артилерією армій — учасниць цієї війни — досягло 4 гармати на одну тисячу воїнів, при цьому одна гармата була важкою⁴⁰. Забезпечення артилерією С. Потоцького, який мав 10 гармат (очевидно, важкої артилерії) було, в межах 2,5 гармати на одну тисячу воїнів, а у Б. Хмельницького 0,3 гармати, без врахування татарської кінноти, а з урахуванням останньої — 0,1 гармати на одну тисячу воїнів. Після того як у район битви прибули реєстрові козацькі полки, які привезли 12 легких гармат-фальконетів і одну мортиру, забезпечення артилерією української армії значно покращилося: 1 гармата на одну тисячу козаків, а з урахуванням татарської кінноти — 0,5 гармати на одну тисячу воїнів, але при цьому не було жодної важкої гармати. Отже, навіть коли прибули реєстровці, штурм табору був справою не перспективною.

Враховуючи вищевикладене, можна зрозуміти прагнення Б. Хмельницького заволодіти польовою артилерією польського війська разом з боеприпасом.

Вночі 15 травня 1648 р. польське військо готувалося для здійснення маршу до Крилова. Із собою взяли тільки 40 возів⁴¹, очевидно, для перевезення поранених та найнеобхіднішого в дорогу. Табір з рухомою обороною з такої кількості возів побудувати було неможливо. Розрахунки свідчать, що дворядний табір (тобто по одному ряду на флангах колони війська) з цієї кількості возів мав довжину 120 — 140 м. Такий табір не міг прикрити 3-тисячне військо (без врахування обозних та слуг), оскільки мав малі розміри. Крім того, неприступність такого табору була сумнівна, оскільки однорядна возова ниточка могла обірватись кожної хвилини. Збільшення ж на флангах

оборони до двох возових рядів, скоротило б довжину табору до 60 — 70 м. Підкреслимо при цьому, що для возової оборони у польському таборі не було необхідної кількості піхоти, оскільки вона (1600 чол.) перейшла на бік Б. Хмельницького. Отже, польське військо вишикувалось для просування (в умовах оточення ворогом) не табором з возовою рухомою обороною, а в інший похіднобойовий порядок. Враховуючи, що, за повідомленням джерел, польське військо під час свого руху давало відсіч татарській кінноті⁴², воно, очевидно, було побудовано «старим польським шикуванням». Це шикування мало вигляд великого, пустого всередині кінного чотирикутника, готового з кожної сторони до негайної кавалерійської контратаки⁴³. У нашому випадку посередині кінного чотирикутника рухалось 40 возів.

О першій годині ночі 16 травня 1648 р. (над Жовтими Водами у цю годину зійшов місяць — І. С.) польське військо рушило по дорозі до Княжих Байраків. Утаємничити вихід війська з укріпленого табору не вдалося, бо, як тільки почався марш, до Б. Хмельницького втік перебіжчик⁴⁴. Протягом усієї ночі польське військо супроводжувала з боєм татарська кіннота.

Розглядаючи відступ польського війська, нагадаємо, що значна кількість коней у ньому під час облоги була втрачена. Очевидно, не тільки допоміжний склад (челядь) а й частина кіннотників рухалися пішки. Крім того, просування поляків відбувалося в умовах ночі і поєднувалося з контратаками проти ударів татарської кінноти. В цих умовах швидкість руху війська не перевищувала 2 — 3 км за годину. Отже, до світанку (за 4 години) С. Потоцький просунувся на 8 — 12 км уздовж урочища Княжі Байраки до сучасного села Григорівки (П'ятихатського району Дніпропетровської області). Тут, на світанку, до бою була введена українська піхота, яка застосувала проти рухомого польського табору польову артилерію, маневруючи гарматами за допомогою верхових коней. Втрати польського війська від артилерійських атак козацької піхоти були настільки великі, що викликало занепокоєння у татар-союзників, які були зацікавлені в отриманні якнайбільшої кількості полонених. Біля завчасно зробленого перекопу шляху, прикритого українською піхотою, польське військо було зупинено⁴⁵.

Під час бою з боку поляків робилися спроби окремих груп та поодиноких жовнірів вирватися з оточення, але ці спроби були марними. Учасник битви з польської сторони повідомляє, що його взяли у татарську неволю біля полудня на тому місці, де дорога звертає від Княжих Байраків на урочище В'язове⁴⁶. Це дає нам підстави вважати, що Жовтоводська битва була завершена у першій половині дня 16 травня у районі, окресленому сучасними селами Попельнасте, Грамівка, Григорівка. Командний пункт Б. Хмельницького на завершальному етапі битви перебував біля сучасного села Григорівки⁴⁷.

За повідомленням В. Маєвського, С. Потоцький під час бою отримав тяжкі поранення від вогнепальної та холодної зброї і потрапив у татарську неволю. По дорозі до Криму, біля Таваньської переправи через Дніпро, 19 травня 1648 р. він помер від гангрені. Біля нього весь час перебував С. Чарнецький. Спочатку С. Потоцького поховали у Кодаку, а пізніше — у Домініканському костьолі, у Києві. Я. Шемберк теж потрапив у татарську неволю.

Отже, у першій половині дня 16 травня 1648 р. на Жовтих Водах завершилася перша переможна битва Визвольної війни.

Протягом всієї битви питання забезпечення артилерією української армії стояло дуже гостро. Очевидно, на цьому ґрунті у Б. Хмельницького ще до завершення битви виник план корінної реорганізації артилерії і визначення артилерійського арсеналу для своєї армії. Після завершення битви Б. Хмельницький проводить негайно таку реорганізацію. Ось як про це повідомляє С. Величко: «Затим Хмельницький з Тугай-беєм стояв на тому-таки місці (на Жовтих Водах. — І. С.) ще три дні, готуючи й збираючи військо та обоз до наступної битви вже з самими коронними гетьманами. Особливо старанно готували п'ятнадцять водних гармат, які були нового зразка і мали тільки два колеса. До них треба було одного коня, і це дозволяло легко і швидко

при воєнній потребі їх повертати. Було вже тут у Хмельницького 26 гармат і гарматок, до них він приставив, опішивши, 50 добрих запорізьких стрільців. Додав Хмельницький до них про всякий випадок ще й 300 кінних. Ці новостверджені пушкарі вміли стріляти як із гармат, так і з мушкетів»⁴⁸.

Це повідомлення свідчить, що Б. Хмельницьким була створена полкова (легка польова) артилерія на двоколісній тязі, а також артилерія резерву або артилерія головного командування — гетьмана (важка польова артилерія). До першої він зарахував 15 гармат, а до останньої — 11. Це був початок якісної реорганізації збройних сил України, внаслідок якої артилерія отримала статус окремого роду війська. Питома вага артилерійського забезпечення української армії залишалась ще незадовільною — 1,6 гармати на одну тисячу воїнів. Пізніше Б. Хмельницький доведе цей показник до вимог часу — 4 гармати на одну тисячу воїнів. У його арсеналі буде не менше 120 одиниць полкової артилерії і майже 30 гармат артилерії головного командування.

Не торкаючись загальновідомого політичного значення і наслідків Жовтоводської битви, підкреслимо, що організація й проведення цієї битви дали можливість Б. Хмельницькому та його штабу отримати досвід у застосуванні різних форм маневрування, зокрема, розчленування сил ворога, організації просування своїх військ у передбаченні зустрічної битви, оптимального використання союзного кримсько-татарського війська для прикриття головних сил своєї армії та організації і проведення оперативних (глибинних) та тактичних (військових) розвідок.

Командири всіх рівнів набули досвіду організації взаємодії піхотних формувань з кіннотою (татарською) на марші та в ході бойових дій, набули навичок у плануванні і проведенні бойових дій на полі бою, зокрема, проведення рекогносцировки, бойової розвідки, інженерного забезпечення, артилерійської та кавалерійської підтримки атаки піхоти, а також організації облоги ворожого укріпленого табору.

Довготривала облога польського табору дозволила «обстріляти» кожного українського та союзного татарського воїна. Кожний з них набув досвіду ведення бою проти ворожої кінноти і піхоти, в умовах щільного артилерійського і мушкетного вогню. При цьому підвищились їх навички у застосуванні різних зразків зброї як вогнепальної, так і холодної, зокрема, її умільний вибір залежно від обставин і характеру бою.

Битва на Жовтих Водах стала етапною бойовою школою для збройних сил України, під впливом якої розпочався перегляд організаційної структури, озброєння та тактики бойових дій Війська Запорізького, відповідно до вимог часу і завдань війни.

Особливістю битви на Жовтих Водах є те, що вона стала початком:

1. Розгрому польської армії, зосередженої на Україні, кризи польського воєнного мистецтва не тільки за рахунок втрати оперативно-тактичної переваги у кавалерії, а й за рахунок фізичних втрат останньої⁴⁹.

Оточене на Жовтих Водах польське військо було приречене на загибель, оскільки польське командування (М. Потоцький), враховуючи оперативно-тактичну перевагу української армії, відмовилося надати йому допомогу.

2. Подальшого розвитку українського воєнного мистецтва, зокрема, ліквідації польської оперативно-стратегічної переваги у кавалерії за рахунок введення союзної татарської кінноти до складу української армії, при гармонійному поєднанні на полі бою високої маневровості татарської кінноти з вогневою силою української (козацької) піхоти. Важливою, перспективною рисою українського воєнного мистецтва, проявленою на Жовтих Водах, є застосування оперативного маневрування (з урахуванням просування військ) з метою створення вигідних умов для розгрому ворога, зокрема, розгрому його по частинах, а також тактичного маневрування на полі бою, зокрема, вогнем артилерії.

Важливим надбанням українського воєнного мистецтва у Жовтоводській битві є застосування передового загону, створеного з татарської кінноти, для зупинки ворога і прикриття головних сил української армії при виході їх у район битви.

- 1 Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: В 3 т. — Львів 1990. — Т. 2. — С. 159.
- 2 Там же.
- 3 Дніпропетровський історичний музей. Відділ рукописів, ф. 10, кп. 82997, арк. 18803.
- 4 Маєвський Й. Післямова. — С. 238.
- 5 Скальковський А. А. История Новой Сечи или последнего Коша запорожского. — Одесса, 1846. — Ч. 1. — С. 300.
- 6 Дніпропетровський історичний музей. Відділ рукописів. Колекція топографічних карт. КП. 37992, арк. 4.
- 7 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- 8 Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі проф. Ю. А. Мицика. Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів, спр. 143, арк. 92 — 93 (далі — Бібліотека Чарторийських).
- 9 Зібрання Русецьких, спр. 31, арк. 35.
- 10 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- 11 Бібліотека Чарторийських, спр. 143, арк. 92 — 93.
- 12 Акчокракли О. Назв. праця. — С. 169.
- 13 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 142 — 164.
- 14 Там же. — С. 147.
- 15 Chrzaszcz I. Pierwszy okres Buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy Zoltowodskiej i paocznego swidka wypadkow..., Lwów, 1934. — S. 231 (Далі — Хрущ).
- 16 Строчков А. В. История военного искусства. Рабовладельческое и феодальное общество. — М., 1955. — С. 234 — 235.
- 17 Michalowski I. Ksiega pamietnica. — Kraków, 1864. — S. 22.
- 18 Готовский В. Л. Указ. соч. — С. 88.
- 19 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- 20 Там же.
- 21 Сегеркранц С., Певнев А. Конница. — М. — Л., 1927. — С. 104.
- 22 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- 23 Літопис Величка. — С. 66.
- 24 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- 25 Бібліотека Чарторийських, спр. 143, арк. 329.
- 26 Маєвський Й. Післямова. — С. 264.
- 27 Бібліотека Чарторийських, спр. 143, арк. 92 — 93.
- 28 Зібрання Русецьких, спр. 41, арк. 15 — 16.
- 29 Там же.
- 30 Radziwili A. S. Pamietnik o dziejach w Polsce. — Warszawa, 1980. — Т. 3. — S. 76.
- 31 Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1988. — С. 28.
- 32 Зібрання Русецьких, спр. 41, арк. 15 — 16.
- 33 Хрущ. — С. 265.
- 34 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 148 — 149.
- 35 Хрущ. — С. 266.
- 36 Летопись Григория Грабянки. — К., 1854. — С. 44.
- 37 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 148 — 149.
- 38 Там же. — С. 149.
- 39 Голубуцкий В. А. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого (1648 — 1654 гг.). — М., 1954. — С. 47.
- 40 Разин Е. А. Указ. соч. — С. 347, 394 — 435.
- 41 Хрущ. — С. 266.
- 42 Там же.
- 43 История военного дела в Польше. Избранные вопросы. — Варшава, 1970. — С. 100.
- 44 Хрущ. — С. 266.
- 45 Летопись Григория Грабянки. — С. 44.
- 46 Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 145, 149.
- 47 Документи Богдана Хмельницького 1648 — 1657 рр. — К., 1961. — С. 664.
- 48 Літопис Величка. — С. 68.
- 49 История военного дела в Польше... — С. 115; Маєвський Й. Післямова. — С. 260.